

LAJTAI L. LÁSZLÓ

Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század középső harmadában

[...] vannak tudományok, melyek minden hazafi-kebelben előjoggal birnak. Ilyen a hazai történelem, – ilyen a haza ismerete. [...] A ki nemzetünkkel átéli ama viszontagságos századokat, melyek fölöttünk elvonultak; több rokonszenvet érzend, mindaz iránt a mi nemzeti, s buzgóbban fogja haladásunkat s nemzetiségünk mindig mélyebb meggyökerezését, szóval mindazt óhajtani, a mi minket a legmiveltebb nemzetek színvonalára emelni képes.

[...] munkánkat ott végezzük, hol honi jeles történészeink tulajdonképi történelmünket kezdik [...] hol történelmünk a legendaszerű hagyományokból kiburkolódva, – komolyabb, indokoltabb, s alaposb szint kezd magára ölni [...].

Hanem ha valaki, [...] nyilatkozatunkból azt akarná következtetni: hogy ezuttal is regényt és nem történelmet írunk – nagy tévedésben volna. Mi soha sem hinnők magunkat feljogosulva arra: hogy Clio templomába lépve, ott könnyelműen gazdálkodjunk a történelmi kincsekből, főleg pedig arra: hogy azokat elferdítsük. [...]

Legigazabban itél az, ki rendszerünkben némi *mnemonikai fogást* lát; mely által a nevezetesebb eseményeket, mintegy be akartuk olvasóink emlékezetébe edzeni. [...]¹

Báró Jósika Miklós brüsszeli emigrációjában 1859 januárjában papírra vetett szavai nem pusztán megfogalmazzuk irodalomtörténeti helye, sőt nem is kifejezetten idézett írásműve témája és műfaji ambivalenciája okán késztetik kései olvasójukat közelebbi figyelemre. Az utókor által a „magyar (történelmi) regényirodalom atyja”-ként aposztrofált Jósika gondolatai egyúttal sűrítve utalnak a modern (pontosabban modernizálódó) nemzetfelfogás és a szaktudománnyá alakulás küszöbére érő történetírás közötti bonyolult viszonyrendszer csomópontjaira is. A korban egyébként korántsem szokatlan, sőt, ekkorra már kifejezetten tipikusnak értékelhető eljárással ugyanis szoros összefüggést tételeznek a saját *kollektív múltkép* reprezentálása, a *haladás* és a látszólag önelvű, mégis másokhoz mért *nemzeti kiteljesedés* között.

Hogy az idézett gondolatmenetet Jósikától, és nem valamely kortársától vettük, az a tárgyalt korszakból kiindulva szinte magától értetődő. Bár közvetlen kortársai még nemigen észlelték korszakos jelentőségét, a hamarosan kibontakozó magyar nyelvű irodalomtörténet-írás kánona már egyöntetűen Jósika másodikként írt, de 1836-ban előbb megjelentett írásművét, az *Abafit* emelte ki az előzmények és az egykorú kínálat

* A szerző történész.

1 JÓSIKA Miklós, Előszó = J. M., *A magyarok őstörténelme*, I, Pest, Heckenast Gusztáv, 1861, 3–4, 7, 8–10.

sorából. Nyelve, témaválasztása és prózapoétikai teljesítménye okán is az *Abafi* lett a történelmi regény *műfaját* Magyarországon meghonosító alapvetés.² Maga Jósika is ekként értékeli saját, sikeres követésre ösztönző szerepét a regény megjelenésének negyedszázados évfordulóján kiadott, fent idézett írásműve előszavában. Épp ebből a pozícióból, a nyomába lépő, sőt őt túlszárnyaló hazai írók által népszerűvé tett történelmi regény befogadókra gyakorolt hatásához képest határozta meg az *Abafi* műfaját akként, mint ami továbblépve addigi szövegeitől immár hídként vezet át „a regénytől a történelemig”.

Ahogy azt a Jósika-életmű kibontakozását és összetett hatástörténetét behatóan tanulmányozó Hites Sándor meggyőzően feltárta, az utódai által mára jobbra elfeledtetett regényíró kevéssé ismert háromkötetes munkája, *A magyarok őstörténelme* nemcsak előszavában, de főszövege számos pontján is egyensúlyozni látszik „irodalom” és „történelem” határmezsgyéjén.³ Beszédes módon maguk a kortárs olvasók sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy a magyar nyelven művelt történelmi regényirodalom meghonosítójának eme kései munkáját irodalmi vagy inkább „történelmi munkának” tekintsek-e. A mű fogadtatástörténete is jól igazolja, hogy Jósika explicitté tett szándéka lényegét tekintve célt ért, hiszen az egykorú befogadók hol regénynek, hol történetírói alkotásnak ítélték, egyúttal általában azt is kiemelve vele kapcsolatban, milyen nehezen eldönthető, hogy melyik regiszterbe sorolandó inkább.⁴ A műfaji és diszciplináris bizonytalanságot még tovább tetézte a szerzői témaválasztás. Jósika a magyarok őstörténelmének – hangsúlyozottan forrásalapú⁵ és poétikailag önkorlátozó

2 HITES Sándor, *Magyarország 1836-ban: a nemzeti regénytörténet kitalálása*, ItK, 109(2005), 139–178.

3 HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században* = H. S., *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör–Ulpius-ház, 2004, 187–206; Uő, *Történetírás és regény „átboltozása”: A magyarok őstörténelme* = H. S., *Még dadogtak, amikor ő megszóllalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 277–289.

4 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időktől a jelen korig*, Rövid előadásban 1864–1865, Bp., Szépirodalmi, 1987, 401; Uő, B. Jósika Miklós: 1794–1865 = T. F., *Magyar költők élete: Toldy Ferencztől*, II, Pest, Ráth Mór, 1871, 364; EÖTVÖS Lajos, *Jósika Miklós élete, s hatása az irodalomra (Díjat nyert pályamű a pápai Pécely-jutalomra.)*, Fővárosi Lapok: Irodalmi Napiközlöny, 3(1866), 1017–1018; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban: A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*, II, Bp., Akadémiai, 1973, 286.

5 Forrásokon nála nagyrészt történetírói feldolgozásokat kell érteni. Maga hívja fel a figyelmet például arra, hogy a legtöbbet Amadée [!] Thierry nagymonográfiájából merített; JÓSIKA, *i. m.*, 10. A francia romantikus történészgeneráció vezéralakjának, Augustin Thierrynek az öccse a francia történelem kezdeteit kutatva vált Attila és a hunok történetének elismert szakértőjévé. A francia tudományos akadémia (Institut) tagja első változatban a *Revue des Deux Mondes* hasábjain adta közre folytatásokban 1852-ben Attila és utódai történetét, amelyet 1856-ban két kötetben, bő 900 oldal terjedelemben önállóan is kiadott. Az első, részleges, magyar fordítás még a folyóiratbeli közlések alapján készült Szabó Károly tollából, aki egy évvel a harmadik francia kiadás megjelenése után fordította le a kibővített monográfiát (az Attila-mondák kivételével, amelyet egy évvel korábban már önállóan megjelentetett). Amadée Thierry munkáját az 1850-es évek magyar tudományossága ovációval fogadta, második kiadása – a szerzői előszó szerint, amelyben név szerint is köszönetet mond több magyar közreműködőjének és fordítójának – a Magyar Tudományos Akadémia szakmai pártfogásával jelent meg (amely 1858-ban tiszteleti tagjává is választotta). A hazai közönség Thierry munkájáról a korban Szabó Károly fordításai mellett Csengery Antalnak a Pesti Naplóban az 1850-es évek közepén közölt kivonatai és Boross Mihály

– megírásával ugyanis „ráadásként” olyasmire vállalkozott, ami a hazai és külföldi történészek körében az 1850-es évekre már bő egy évszázada a legtöbb fejtörést okozta, s heves polémiákat keltett a magyar történelemmel kapcsolatban. Mindezen szempontok jó kiindulópontot látszanak tehát teremteni arra, hogy nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény összetett viszonyát a 19. század közepén legalább néhány aspektusból végiggondoljuk.

Historiográfiai közhely, hogy a professzionális történettudomány a forráskritikai módszertan évszázados eredményeire alapozva egyfelől a 18. században létrejött történetfilozófia, másfelől a kortárs szépirodalom ellenében, azoktól inspirálódva, ugyanakkor magát explicite elhatárolva intézményesült a 19. század folyamán, döntő részt annak második felében. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a mából vagy a közelmúltból szépirodalminak értett fikció és történetírás korábban ne hatottak volna (és sok szempontból ne hatnának ma is) egymásra,⁶ és ne gyakoroltak volna lényegi hatást a nemzeti önazonosság tudatának alakulásaira, folytonosságérzete egyik jelentős generálója- és fenntartójaként.⁷

A legkorábbi hazai példára szorítkozva: a mediavisztikai szakirodalom által műfajilag *regényes* gesztának tekintett, a magát a néhai Béla király jegyzőjeként megnevező (illetve elfedő) szerző *Gesta Hungarorum* alapvető fontosságú már e tekintetben is.⁸ Magyar vonatkozásban ez ugyanis a legrégebb, önálló kéziratban fennmaradt szöveg, mely immár jól kitapintható *kollektív önazonosságtudatra* épít vagy – más megközelítésben – kíván építeni egy jövőben létrehozandó, akkor még arisztokratikus politikai közösség belső szolidaritásának és külső elhatárolásának a megszilárdítása vagy – más felfogásban – megteremtése érdekében. Szempon-

összefoglalása alapján tájékozódhatott még. Lásd Amédée THIERRY, *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions*, I–II, Paris, Didier, 1856, 1865³; THIERRY Amadé, *Attila, történelmi kor- és jellemrajz*, ford. SZABÓ Károly, Pest, Geibel Armin, 1855; Uő, *Attila-mondák*, ford. SZABÓ Károly, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1864; Uő, *Attila és fiaí és utódai történelme*, I–II, ford. SZABÓ Károly, Pest, Ráth Mór, 1865; [név nélkül], *Attila a hun király: Történelmi kép az ötödik századból, Francia eredetiből készítette Boross Mihály*, Pest, Lampel Róbert, 1864. Vö. R. VÁRKONYI, *i. m.*, II, 407–408.

6 A történelmi regény révén a történelmi tény és fikció viszonyában felmerülő történetelméleti kérdésekről magyarul lásd mindenekelőtt GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*, Tiszatáj, 58(2004)/4, 78–92; Uő, *A történelmi regény „igazsága”: Tény és fikció kapcsolata = Mesterkönyvek faggatása: Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, szerk. BEDNANICS Gábor, KUSPER Judit, Bp., Ráció, 2015, 15–44. Vö. még *Der historische Roman zwischen Kunst, Ideologie und Wissenschaft*, Hg. Ina Ulrike PAUL, Richard FABER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1971, 2013.

7 A történetírás nemzeti tematikájának és intézményesülésének európai történetéről a középkortól napjainkig összehasonlító perspektívában és összefoglalóan lásd Stefan BERGER (with Christoph CONRAD), *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2015.

8 „Olyan műfajú alkotást hozott létre, ami Angliában és Franciaországban a 12. században jött divatba, és amit ő honosított meg Magyarországon: a regényes geszta (modern szóval élve: a *történelmi regény*) műfaját.” KRISTÓ Gyula, *Az első geszták a 13. század elején* = K. Gy., *Magyar historiográfia*, I, *Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2002, 48–49. (Kiemelés tőlem: L. L. Kristó itt egész pontosan egy még korábbi, kevéssel Anonymus előtt alkotó ismeretlen gestaíróra utal a műfaj hazai meghonosítójaként.)

tunkból az voltaképp lényegtelen, hogy ennek az alapszövegnek már az (egyébként pontosan nem behatárolható) keletkezését követő évtizedekben nyoma veszett, s tőle egy másik, azonos címen elhíresült *Gesta Hungarorum* vette át több mint félezer esztendőre a korai történekekről szóló nemzeti mesternarratíva szerepét. Az immár név szerint ismert szerző, a szintén királyi hivatalnok, Kézai Simon által jegyzett geszta az elődjéhez képest szélesebb társadalmi bázisra épít (azaz kevésbé arisztokratikus), ugyanakkor etnikai tekintetben jóval markánsabban elhatároló. Akár az Anonymus-féle, akár a Kézai nevéhez kötött szöveget tekintjük ugyanis, mindkettőnek lényeges alkotóeleme a politikai közösség kohéziója szempontjából, hogy hivatkozik a saját múltra, nevezetesen az elődök cselekedeteire, legyenek azok Árpád hadi vállalkozásának (több ízben is Attilát felemlegető) társai, vagy a késő antik történetíróktól ismert hun uralkodó, Attila és népe, a magyarok elődeiként szerepeltetett hunok. Nem lehet feladatunk jelen tanulmányban, hogy áttekintsük a 13. században már írásban rögzült, etnikai bázisú politikai közösség értelemben vett nemzeti szempontokat érvényesítő történetírói teljesítmények alakulástörténetét, sem az, hogy számba vegyük a középkori kezdetektől a humanista szintéziseken át a kora újkori felekezeti szempontú átértelmezéseket és a 18. századi, oklevéles források alapján újraíródó kritikai történetírás alapműveit.⁹ Hangsúlyosan rá kell azonban mutatni a nemzettörténetet tematizáló mindenkori történetírás és az előbbire fogékony fikciós irodalom sajátosan produktív kölcsönhatására, amely Anonymustól¹⁰ Bonfini *Rerum Hungaricarum decadesein* át akár az utolsó jezsuita tudós történetíró, a több mint negyvenkötetes latin nyelvű kritikai Magyarország-történetét a 19. század második évtizedéig író Katona Istvánig¹¹ számos esetben kimutatható (utóbbi fiatal tanárként hét történelmi színdarabot írt tanítványainak). E megtermékenyítő kölcsönhatás természetesen ellenkező irányban is jól dokumentálható a hazai történelmi témájú jezsuita drámáktól¹² a kortárs nemzeti mozgalomra közvetlen hatást gyakorló, a nemzeti múltat a jelen perspektívájából aktualizáló és immár magyar nyelven megszólaló *román* („barokk próza-regény”),¹³

9 A kérdésről összefoglalóan lásd LAJTAI L. László, *Nemzet és történelem: A magyar nyelvű nemzeti történetírás kialakulása* = L. L., „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelem-tankönyvek nemzetdiskurzusa*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013 (Eszmetörténeti Könyvtár, 18), 73–127.

10 E vonatkozásban is szimptomatikusnak véljük, hogy ugyan még nem az írott, csak a szóbeliségben továbbhagyományozott, kifejezetten *fiktív*nek bélyegzett történetekhez képest határozta meg saját, hiteles forrásokon nyugvóan deklarált elbeszélését már az első fennmaradt hazai nemzettörténet szerzője is: „Illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete (*nobilissima gens Hungarie*) eredetét, hősi cselekedeteit a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álomképekben ismerje meg. Inkább az Írások biztos híradásából és a történetírás egyértelmű magyarázatából jusson illő módon tudomására a történetek igazsága.” ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László = ANONYMUS, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 2004, 9–10.

11 VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 147), 55.

12 SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., Amfipressz, 1993.

13 Baróti Dezső 1934-es műfaj-meghatározását idézi HITES, *Magyarország 1836-ban, i. m.*, 173.

az *Etelka* különféle kiadásainak¹⁴ hatalmas közönségsikeréig, hogy csak közvetlenül a 18. század kínálatából merítsünk közismert példákat.¹⁵

A 19. század mégis több vonatkozásban alapvető változásokat eredményez e szövevényes viszonyrendszerben. Egyrészt ekkorra érik be az addig írásbeliségben rögzített osztatlan tudományosságfogalomként értett *res litterae* szétágazódása, kiválván belőle az úgynevezett szépirodalom a maga mindinkább műalkotás-centrikus önmeghatározásával, és kezd ugyancsak ez idő tájt történetiségelvű, önálló szaktudományként intézményesülni a történetírás. Sarkítva talán úgy is fogalmazhatunk, hogy történetírás és irodalomfelfogás ekkortájt lényegében lassacskán „helyet cserélnek”: amíg a történeti témájú írásművek a 19. század előtt csak egyetlen, bár fajsúlyos szeletét jelentették a tudásfajták összességét magában foglaló *litterae*-nek, addig a historizmus eluralkodása nyomán mindinkább a történelem hatókörébe vonódott – történetiségük okán – az emberi tudásformák és narratív artikulálódásuk összessége.¹⁶ Másrészt a kortársi érzékelés és önértelmezés szerint is, e korszaktól kezdve beszélhetünk egyáltalán modern értelemben vett nemzetfogalomról. „Modern nemzetfogalmon” ez esetben a nacionalizmus doktrinális magja köré szerveződő normatív diszkurzív jelentéshalmaz értendő, amelynek összetevői nagyjából a 18. század utolsó évtizedére rendeződtek letisztult, egyetemesen alkalmazhatónak vélt sémába,¹⁷ legalábbis Európában. Anélkül, hogy e kérdéskör részletesebb tárgyalásába bonyolódnánk, rögtön világossá kell tennünk, hogy a nemzetre mint sajátos etno/kulturális-politikai közösségre vonatkozó diszkurzív univerzum fogalomtörténeti szempontból térben és időben sokszorta tágabb; esetében, kultúránkként változva akár évezredes előtörténettel is számolhatunk. Térségünknel maradva: az 1750 és 1850 közötti periódusban egy radikálisan újszerű jelenség volt megfigyelhető részben már a kortársak számára is. Az ókor és a közép-

14 PENKE Olga, *Utószó – Az Etelka története és kontextusai* = DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r., jegyz. P. O., Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002 (Csokonai Könyvtár), 409–456. Az 1848 után történetíróvá lett Szalay 1836-ban viszont már hangsúlyozottan többre értékeli retrospektíve Dugonics tudományos jegyzeteit a regény fikciós főszövegénél. „Magyar románirók! Etelkát, tudom, hogy lekaptam a’ polczról, Spangár’ oldala mellől, ezelőtt vagy tizenkét évvel, de szemeim csak hamar a’ glossákra lecsúsztak, mert Landerer azokat gömbölyüebb betűkkel szedette ki, ’s mert ott olvasni lehetett a’ kún miatyánkot, a’ morva szó’ eredetét ’s több effélet; a’ textus, már csak megvallom, nem igen volt inyemre.” SZALAY László, *Jósika Miklós’ Regényei. III. Kötet, 1836. – I. II. Abafi III. Zólyomi*, TudGyűjt, 20(1836)/7, 115.

15 Természetesen nem kevés ismert példát lehet ugyanakkor találni a 19. század első felében és derekán a már szépiróként számon tartott szerzők kifejezetten történetinek szánt munkáira is Dugonicstól Virág Benedeken át Jókai Mórig. Vö. DUGONICS András, *Szittyiai történetek*, I–II, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1806–1808; VIRÁG Benedek, *Magyar Századok*, I–II, Buda, Landerer Anna–Királyi Universitas, 1808–1816; JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854.

16 LIONEL GOSSMAN, *History and Literature: Reproduction or Signification* = L. G., *Between History and Literature*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1990, 227–231; SZILI József, *Voltaire és a „belle littérature” korai definíciója* = Sz. L., *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, 132–139.

17 Melynek értelmében 1) a világ saját egyediségű, történetű és sorsú nemzetekre oszlik; 2) minden politikai hatalom forrása a nemzet, az iránta megnyilvánuló lojalitás minden egyéb lojalitásnál előbbre való; 3) minden egyének szükségképp valamely nemzethez kell tartoznia; 4) minden nemzetnek szabadon kell rendelkeznie önmagáról, mivel a világ békéje és az egyetemes igazság megköveteli a nemzetek önrendelkezését. ANTHONY D. SMITH, *National Identity*, London, Penguin Books, 1991, 73–74.

kor folyamán kirajzolódó társadalmi és etnikulturális fogalmi struktúrák folyamatos újratermelődése mellett (amelyek értelmében a mindenkori közösség tagjai egyfelől vezetők és vezetettek, másfelől csoporthoz tartozók és abból kizártak mentén osztódtak kollektív ellentétpárokba) diszkurzív tekintetben nagyjából az említett átmeneti időszak¹⁸ folyamán bekövetkező hatások révén alapvetően megújult a hagyományos nép(tömeg)- és nemzetkonceptió, amelynek folyományaként időközben jövőre irányuló elvárás-fogalommal is alakult.¹⁹ A temporalizálódott (és etnikai vonatkozásokat továbbra is hordozó), egyszerre kulturális és politikai közösségfogalom leírására hazánkban egy ideig például egy sajátos műszó, a Jósikától vett idézetben is megjelenő *nemzetiség* szolgált. El kell tekintenünk attól, hogy a fogalom szemantikai alakulástörténetét például az 1792-es első magyar nyelvű elfordulásától²⁰ Szontagh Gusztáv-féle társadalomfilozófiai átértelmezésén²¹ keresztül az 1868-as úgynevezett nemzetiségi törvényig akár csak vázlatosan is tárgyaljuk. Annyit azonban célszerű leszögezünk, hogy a kortárs megszólalók általában már részben egy olyan, kellő valóságfedezettel még nem rendelkező, potenciálisan ideális közösséget értettek rajta, amely folytonos tökéletesítésre szorul, de adott formájában nem kielégítő minőségű, ezért a jövőbeli kiteljesedésének elősegítése komoly és tartós erőfeszítéseket követel a vele kapcsolatba hozott közösség tagjaitól.

A saját közösség felfogásának elvárás-fogalommal alakulását voltaképp az idő-észlelés mentális átrendeződése tette egyáltalán lehetővé, tehát a korábban elképzelhető tapasztalatok tere és a várakozások közötti viszonyok radikális elmozdulása, amelynek következtében lassan kiformalódott az események egyediségéhez tapadó, folyamatként érzékelt történelemfogalom.²² Ez a folyamat szótörténetileg látványosan dokumentálható magyar kontextusban is: maga a *történelem* szóalak 1848 előtt lényegében ismeretlen a mai jelentésében,²³ 1850 után viszont szinte egyik pillanatról a másikra váltja fel, illetve szorítja ki a vonatkozó szemantikai mezőből a korábban

18 Amelyet – átmenetiségét érzékeltetendő – a társadalomtörténeti fókuszú német fogalomtörténet-írás *Sattel-* vagy *Schwellenzeit*nek nevez. Vö. Reinhart KOSELLECK, *A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe = The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*, eds. Hartmut LEHMANN, Melvin RICHTER, Washington D. C., German Historical Institut, 1996, 69.

19 Reinhart KOSELLECK, *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg: Bevezetés*, ford. VINCZE Ferenc, KLEMENT Judit, Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat, 37(2009. nov.), 5–15.

20 BARÓTI SZABÓ Dávid, *Kisdéd Szó-tár*, Kassa, Ellinger János, 1792², 157.

21 SZONTAGH Gusztáv, *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*, Buda, Emich Gusztáv, 1843, 163–164.

22 Reinhart KOSELLECK, *L'expérience de l'histoire*, trad. Alexandre ESCUDIER, Paris, Gallimard–Seuil, 1997; Uő, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003.

23 Első előfordulása is 1842-ből adatolható; a Magyar Tudós Társaság első titoknokának, Döbrentei Gábornak Berzsenyi „A Magyarokhoz, e' kezdettel: Romlásnak indult hajdan erős magyar” c. ódáját értelmező kommentárjában szerepel. Jelentése, a mellékelt lábjegyzetben kifejtettek szerint, több „apróbb vonás összessége”, amely „kisebb fokozatot” jelöl, mint a „nagyobb fokozatot” jelentő, így Döbrentei által a nemzetre vonatkoztatott „történelem”. BERZSENYI Dániel *Összes művei: Kötelem 's folyóbeszéd*, I, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1842, 241.

(terminusértékkel is) használt *históriát, történetet és történeteket*.²⁴ Szintén csak jelezni tudjuk, de a tágan vett historizmus születését és 19. századi intellektuális-művészeti hegemoniáját megalapozó folyamat részeként a vizsgált korszak elején alapvetően átalakult a történelmi változás és a történelem adekvát tárgyának megítélése is. Amíg a felvilágosult történetírók szerint a múltra vonatkozó elbeszélésekben szereplő entitások lényegében még változásuk során is önazonosak maradtak ontológiai tekintetben, addig a historista történészek szemében a történelmi változás *per definitionem* végtelené vált, így a történelmi narratívák szereplőit nem annyira konkrét entitásoknak tekintették, mint a bennük inherensen meglévő, az arisztotelészi *entelekheia* értelmében felfogott *eszmék* objektívizálódásainak.²⁵

Az úgynevezett romantikus korszak francia történetírását behatóan vizsgáló történész-filozófus, Marcel Gauchet öt pontban összegzi az 1820-as években forradalmi átalakuláson keresztül „új iskola” képviselői által művelt történetírás radikális újszerűségét. A végkimenetét tekintve önálló diszciplínaként megalapozódni tudó módszertani-intellektuális megújulás döntő fejleményei szerint az alábbiak: 1) a fentebb tárgyalt, a múlthoz és a jövőhöz való viszonyulásban végbemenő, alapvetőnek tekinthető szemléletváltás közkeletűvé válása; 2) a történetírás és az *a priori* történetfilozófiák terének világos elhatárolódása; 3) a történelmi elbeszélés főszereplőinek kicserélődése, tehát a „nagy emberek” helyett az anonim tömeg és a *társadalmi dinamika* mint alapvető történelmi szereplők középpontba kerülése; 4) a történetírás *nyelvének* tudománykonstituáló megújítása; 5) a *nemzet mint szimbolikus kollektív történelmi aktor* egyszerre folyamatos változáson keresztülmenő, mégis folytatólagosan jelenlévő szubsztrátumként való felfogása.²⁶

A történelmi eszme megragadásának cselekményesítéséhez tehát Gauchet értelmezésében a felvilágosodás kori történetírás klasszikus irodalmi szabályokat követő *nyelve* elégtelennek bizonyult. Az immár évszázadok óta rendelkezésre álló forráskritikai eszköztár és a frissen felfedezett társadalmi dinamika bemutatásának összekapcsol-

24 Vö. LAJTAI L. László, *Historizmus és nemzeti történelem az 1848 előtti magyar történetírásban: Néhány észrevétel Wenzel Gusztáv 1856-os historiográfiai tanulmánya fényében*, Történelmi Tanulmányok, XIX, *A historiográfia műhelyében* (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica, 63; szerk. ERŐS Vilmos, VELKEY Ferenc), 2012, 62.

25 Frank R. ANKERSMIT, *A historizmus. Szintézis-kísérlet*, ford. SZEBERÉNYI Gábor, Aetas, 18(2003/3–4), 189–204; Uő, *Válasz Iggers professzornak*, ford. SZEBERÉNYI Gábor, *uo.*, 210–214. Ahogy azt Humboldt tételszerű tömörséggel megfogalmazta: „A történetíró dolga a maga végső, ám legegyszerűbb megoldásában: egy eszme megvalósulásra törekvését ábrázolni.” Wilhelm von HUMBOLDT, *A történetíró feladatáról*, ford. RAJNAI László = W. v. H. *Válogatott írásai*, Bp., Európa, 1985, 149. A brit és német felvilágosult és historista történetírás objektívításhogalmának episztemológiai különbségéről vö. Angelika EPPEL, *A Strained Relationship: Epistemology and Historiography in Eighteenth- and Nineteenth-Century Germany and Britain = Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, eds. Stefan BERGER, Chris LORENZ, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010, 86–106.

26 „A változás mint olyan kifejeződéseinek teljességét a nemzet tárgyába integrálva bomlik fel az idősíkok olyan értelmezése, amely korábban a tények megállapítását és az értelemtulajdonítást egymástól elkülönítette, és az egyiket és másikat is a saját szférájára korlátozta.” Marcel GAUCHET, *L'unification de la science historique = Philosophie des sciences historiques: Le moment romantique*, ed. Marcel GAUCHET, Paris, Seuil, 2002, 24.

lása, az *általános* elemzés és az *egyedi sajátosságok* maradéktalan, hiteles visszaadása *ugyanazon* szöveg keretein belül a korabeli történelmi elbeszélés gyökeres megújítását feltételezte. Ez állt annak az osztatlan csodálatnak a háttérében, amelyet a romantikus korszak történetírói a Walter Scott által – a 17–18. századi francia előzmények fényében lényegében újra²⁷ – „feltalált” *történelmi regény* műfaja iránt tanúsítottak.²⁸ Ekkortól vált ugyanis az európai irodalmak történetében modell értékkel lehetségessé, hogy a tömegjeleneteket és a múlt aprólékos részleteinek az objektív „helyreállítását” *koherens narratív* egységbe szervezzék. A tények részletes és tudományos igényű bemutatására, valamint a társadalmi változások egyetemes horderejének együttes ábrázolására törekvő történetírás számára ezért válhatott a történelmi regény (egy időre legalábbis) követendővé. A történelmi regény par excellence „ágense” ráadásul – a 19. században még mindenképp – bizonyos tekintetben maga a nemzet volt.²⁹ Ahogy Gauchet fogalmaz a megújult történetírás kapcsán: „A nemzet személye lesz végül, ami a harmonikus egyesülés elvét megteremti az önazonosság fejlődése és a változás végtelensége között, azaz – logikailag – a jelen megértésbeli felsőbbrendűségét a múlttal szemben igazoló fejlődésbeli kontinuitás és ugyanezen múltnak a sajátos jellegzetességeit tiszteletben tartó és a maga objektív konkrétságában helyreállító külsődleges diszkontinuitás között.”³⁰ Meglátásunk szerint más nézőpontból, de lényegét tekintve ugyanezt emelte ki Lukács György is, különösen Walter Scott írói teljesítményének értékelésekor, a történelmi regényműfaj kérdésének szentelt 1930-as évek második felében írott monográfiájában, amikor a hegeli esztétika „szükségyszerű anakronizmus”-fogalmával magyarázta Scott írásművészetének eredetiségét. „»Az ábrázolt belső szubsztanciája ugyanaz marad, ámde a kifejtett megformálás a szubsztanciális ábrázolásban és kibontásban a kifejezés és az alak számára átváltozást tesz szükségessé.« [...] Scott »szükségyszerű anakronizmusa« tehát csupán abban rejlik, hogy embereit ellátja a reális történelmi összefüggésekre vonatkozó érzéseknek és gondolatoknak világos kifejezésével, amelyekre azok az emberek ilyen világosan és érthetően akkoriban még semmiképpen sem tehettek szert.”³¹ Ismét más összefüggésből tekintve és az anakronizmus külön-

27 Vö. Richard MAXWELL, *History in Glimpses, or, How Historical Fiction Survived the Eighteenth Century* = Uő, *The Historical Novel in Europe: 1650–1950*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 11–58; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A történelmi regény létezési módja = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 170–173.

28 Az idősebb Thierry, a romantikus korszak új történelmgenerációjának, a forradalom utáni nemzeti történetírást Franciaországban megteremtő mozgalomnak a vezéralakja például „a történelmi intuíció [divination historique] valaha élt legnagyobb mesterének” nevezte Scottot. Augustin THIERRY, *Préface: Histoire de mes idées et de mes travaux historiques* = A. T., *Dix ans d'études historiques*, Paris, Just Tossier, 1835, XIV. Scott európai befogadás-történetéről lásd *The Reception of Sir Walter Scott in Europe*, ed. Murray PITTOCK, London, Continuum, 2006; művei utóéletének angolszász emlékezetkultúrájáról vö. Ann RIGNEY, *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*, Oxford, Oxford UP, 2012.

29 A „népélet ábrázolását” a történelmi regényt a posztmodern fejlemények fényében újraértelmező Heller Ágnes még mindig a műfaj (keves számú) alapszerkezeti ismérvei közé sorolja. Vö. HELLER Ágnes, *A mai történelmi regény*, Bp., Múlt és Jövő, 2010, 56–60.

30 GAUCHET, i. m., 32.

31 LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., Magvető, 1977, 79, 81.

böző válfajait megkülönböztetve, de már Kemény Zsigmondnál is hasonló felismerés olvasható a történelmi regény és történetírás kérdéseiről 1852-ben érkező írásában: „a historikus az adathiányok s az elfogultság bő mértéke mellett is gyakran lát oly igazságokat tisztán, melyek iránt egész nemzedékek lángelméi homályban voltak”.³²

A 19. század középső harmadában, a szaktudományá válás küszöbére érkezett történelmi tevékenység még jól érzékelhetően szoros, némely vonatkozásban szimbióziszerű kapcsolatban állt az ekkor fénykorát élő romantikus prózairodalommal. A berlini egyetemalapító fentebb már hivatkozott 1821-es akadémiai felolvasását a történetíró feladatáról is saját bevallása szerint Schiller egyik észrevétele inspirálta, ami a költői és történetírói eljárás hasonlóságára utalt. Humboldt szerint a történelmi mű a kritikus és elfogulatlan tényfeltárás analízisét a művészi alkotáshoz hasonlító intuícióból táplálkozó szintézissel egyesíti, mely utóbbi mindig a tényekből építkezik, az igazságra irányul, és mindenfajta teleológiától mereven elhatárolódik.³³ Walter Scott regényeiről az idős Leopold von Ranke – néhány hónappal a halála előtt, a szcientista-pozitivisták kihívások mentén (is) alakuló történelmi professzionalizmus korszakának zenitjén – kétségtelen elutasítással, mégis figyelemre méltó kétértelműséggel nyilatkozott. Egyrészt ezek keltették fel a késő középkor és kora újkor közötti színes átmenet időszaka iránti érdeklődését, másfelől ráébresztették arra, hogy a források maguk gazdagabbak és érdekesebbek, mint a „romantikus fikció”.³⁴ Az 1840-es évek végén a történelmi regényről érkező egyik hazai kritikus mindenestre épp Ranke *írásművészetével* támasztja még alá humboldti ihletettséggel gondolatmenetét valódi történetírás és történelmi tárgyú fikció összefüggéséről, melyben előbbi az általános, utóbbi pedig az egyedi megragadására összpontosít.³⁵ Az 1850-es évek derekán „a történetírás művészi

32 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TóTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 169.

33 „Génusz és tanulmányai révén minél mélyebben érti meg a történetíró az emberiséget és ennek tevékenységét, illetve minél emberibb hangolták kedélyét a természet és a körülmények, s minél tisztábban engedi hatni a maga emberségét, annál teljesebben oldja meg a feladatát.” HUMBOLDT, *i. m.*, 123–124.

34 Leopold von RANKE, *Dictat vom November 1885* = L. v. R., *Zur eigenen Lebensgeschichte*, Hg. Alfred DOVE, Leipzig, Duncker & Humblot, 1890 (Sämtliche Werke, 53–54), 61.

35 „[...] a valódi történetnek feladata főleg az emberi nem, a tömegek szellemi fejlődésének tükré lenni, míg a költészet, ha a történettel karöltve jár, e tömegből az egyéneket kiszemeli és azoknak fejlődését és köreikre hatását tárgyalja. Mindkét fejlődésben valamint a benső élet, úgy annak eleven előadása is, a közös pont; ebben a művészileg felfogott történet és költészet rokonulnak, ezen ponton találkoznak a memoire-okkal [!] és nagy emberek életleírásával, mikben részint befolyásaik az emberi nemre, részint egyéni fejlődésük nyújtja az előadási anyagot. [...] A művészet e két nemének [...] ugyanazon fő feladata van, t. i. az életműi, a kényszerű fejlődésnek előadása, mely csak mennyiségére nézve lehet különböző a művészet e két nemében, de minőségében nem, ép azért, mert kényszerű. És vajjon ellenmondhat-e nekünk, ki a legújabb történetírás módját ismeri, ki főleg Ranke »Geschichte der Deutschen im Zeitalter der Reformation« című munkáját olvasta, és ki meggyőződött, mikép a valódi történelmi írásmódnak csak legujabban jöttünk útjába, míg a történettel rokon költészet nemei is csak legujabban, és talán még lassabban kezdenek fejlődni? Nem az-e Rankénál a föllépő személyeknek fő vonásokban adott jellemzete, az ez által jelentett fogékonyság a kor eszméire, az eszmék fejlődése és villanyos kihulálása le a tömegbe, ott azoknak módosulása, s az ellenkező eszméknek folytatott csatája, nem az-e mind Rankénál, miből kitetszik, hogyan kell a történetírást művészet gyanánt üzeni?” [HENSZLMANN Imre], *A történelmi regény*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 16(1847), 242–243. A tanulmány szerzőségének

oldaláról” tanulmányok sorát publikáló Csengery Antal pedig az egyetlen olyan német történetírónak tartotta Ranke Leopoldot, aki „művészettel párosítja a tudományt”.³⁶

Az ilyesfajta beállítódás a 19. század közepén korántsem elszigetelt, szűken értett (szép)irodalmi kiindulópontú, hanem a kortárs történetírás *gyakorlati* dilemmáit érintő reflexiókkal egybevágó elvárás volt, melyet a történetíró elbeszélés tárgyával és módjával kapcsolatban fogalmaztak meg. Erre érzékletes példát nyújt a történész és jogtudós Wenzel Gusztáv nagyobb lélegzetű tanulmánya. A humboldti tézisekre explicitté tett módon is hivatkozó Wenzel, miközben magyar nyelven (tudtommal) elsőként értekezik módszertani-historiográfiai írásában a történelem megismerhetőségének és megismeretésének három szintjéről (amelyeken a források feltárását, megértését és az azokra épülő elbeszélés kidolgozását érti), a *történetírás*³⁷ jellemzésekor a tudományossággal egyenértékű metodikai elvárásként fogalmazza meg a tárgy megfelelő (művészi) formába öntésének kívánalmát. Azt is hozzáteszi gondolatmenetéhez, hogy „a tapasztalás azt mutatja, hogy ily előkelő tehetségek nem mindennapiak; miért is hivatásuknak megfelelő jeles történetírók minden mivel nemzeteknél nagy tiszteletben állnak”.³⁸ Olyannyira fontosnak tartotta e vonatkozásban kizárólag az átlag feletti teljesítményekre vonatkoztatni a *történetírás*, vagyis az *ars historica* megnevezés alkalmazhatóságát, hogy egyúttal sietett azt is leszögezni: „természetesen nem szabad megfeleltkeznünk arról, hogy nem mindenki, ki valami történeti könyvet irt s azt fekete fehérre kiadta, azért már történetíró is”. Wenzel mindenestre fontosnak tartotta tisztázni a művészet szóval kapcsolatos esetleges félreértéseket. „E tekintetben az »ars« szó senkit tévedésbe ne vezessen; mert ez nem csak művészetet, hanem tudományt is, általában pedig a szellemi képzettséget, mely azok tanulmányozásának eredménye, jelenti [...]”.³⁹ A történetírói produktumot – az uralkodó közfelfogással ellentétben – kifejezetten szembe is állította a szépirodalmat művelőkével: „nálunk [...] fájdalom, még mindig igen el

kérdéséről vö. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 180–181.

36 CSENGERY Antal, *Ranke [1855–56]* = Cs. A., *Történetírók és a történetírás*, Bp., Ráth Mór, 1874, 23, 30. Beszédese módon Csengery Ranke műveinek legfőbb hibáját *töredékességükben* látja, amennyiben azokban a „művész történetíró” a *teljességet* a *kerekdedségnek* áldozza fel („könnyeden átoson a már ismert dolgokon, s mindig csak ujat, rejtélyest törekszik adni”), és ilyen értelemben alulmaradt a Csengery számára legkiemelkedőbb („költészet és bölcselmeg egyesítését” megvalósító) történészekhez képest: „Ritkák a Thierry-k s Macaulay-k, a kik a kettőt egyeztetni tudják”. Uo., 46. Vö. CSENGERY Antal, *Macaulay és Thierry* = uo., 3–6. A rankei életmű irodalmiasságának kérdéséről különösen a történetírói szövegalkotás és forrásidézés ambivalens kontextusában vö. ANTHONY GRAFTON, *How the Historian Found His Muse: Ranke's Path to the Footnote* = Uő, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1999, 68–71.

37 „Ez egészen egyes arra hivatott férfiakon áll, kik nem csak terjedelmes történettudással, hanem annak művészeti formában előterjesztésére is elegendő képességgel bírnak; s kikben azonkívül higgadt kedély és a nemes jellemnek azon tisztasága megvan, mely szükséges arra, hogy emberi dolgokat, elfogultság nélkül a maguk valódi érdeme szerint méltathassuk.” WENZEL Gusztáv, *Magyar történelem vagy is történetkutatás, történettudás és történetírás Magyarországon*, Kelet Népe: Magyar Irodalmi Csarnok és Időszaki Szemle, 1(1856)/2, 241.

38 Uo.

39 Uo., 135.

van terjedve azon vélemény, mintha a történelem nem egyéb volna, mint luxus dolga, melynek nincs más rendeltetése, mint mulattató elbeszéléseket és kedves olvasmányt nyújtani. Ha ez így volna, akkor csakugyan a történelem és a hős- vagy regényköltészet közt nagy különbség nem léteznék, [...]”⁴⁰ Gondolatmenetét tovább bonyolítja, hogy az „ujabb történetírásnak három osztályán” belül az „általános” [!], és a „nemzeti” mellett megkülönböztet még „művészeti történetírást” is: „A művészeti történetírás végre az, mely a bármi tekintetben [!] legfontosabb vagy legnevezetesebb eseményeket, korszakokat és történeti fordulatokat kiemeli, s kútfői nem kevésbé, mint történetművészeti felvilágosításában és irodalmi átdolgozásában fáradozik.”⁴¹ Ennek hazai mintapéldájaként Teleki József főművét⁴² hozza fel, mint amely általános felépítése és egyes részletei mesteri kidolgozását tekintve is kiérdemli „a művelt közönség elismerését”⁴³ Márpedig az idézett munka szerzője főműve előszavában több ízben is kifejezetten hangsúlyozza, hogy az „elbeszélés csinos kerekdedsége”, „az esetek elmés felfogása” lényegében olyan „pipere” és „czifraság”, amely bár mulattat, de egyúttal a múlt valóságát el is fedi. Teleki mindeközben maga is „festendő időszakról”, továbbá „tisztá, könnyen folyó, értelmes, egyszerű, s ez által ékes” előadásról ír,⁴⁴ így a „fölsleges retorikai fogások” kiküszöbölésére irányuló észrevételeit talán nem kizárólag a történelmi regényirodalommal, hanem (a kútfők immanens igazságtartalmából kiinduló historizmus fényében) némiképp a felvilágosodás filozofikus történetírói teljesítményével⁴⁵ szemben megnyilvánuló implicit kritikaként is érthetjük. Hasonló ambivalenciájú gondolatmenetet követett pályatársa, Szalay László is, amikor arra hívta fel a figyelmet műve (1851. augusztus 20-i keltezésű) előszavában, hogy az alábbiakban „majd a’ történetíróval, majd a’ történetvizsgálóval találkozik az olvasó”, aki azonban hiába várja tőle „a’ történeti kutatók’ pólyáiból kibontakozott, ’s az események’ művészeti simasággal lefolyó tükörét”. Az effajta „eszménynek megfelelő mű” előállításához ugyanis idő kell, mely alatt a múlt aknáiból szorgos munkával felszínre kerül a kellő mennyiségű anyag, ezért a feladat, a „munkamegosztás” eljöveteleig továbbra is kettős: „a’ dolgozó felváltva kézműves és művész tartozik lenni”⁴⁶ A magas szintű történetírás kettős, egyszerre *tudományként*

40 Uo., 136. A kettő (nem befogadhatóságuk, hanem ismeretelméleti státuszuk alapján álló) megkülönböztetésére ugyanakkor fél évszázaddal korábbról is találhatunk hazai példát. Vö. „Tsak az Etymológiája is tehát egészen megkülönbözteti a’ *Históriát*, a’ *Mesétől* és *Romántól*; úgy hogy abban tsak az igazán megtörtént, tudva lévő, és vizsgálódás után bizonyosnak, vagy legalább igen hihetőnek talált dolgok mehetnek belé.” BUDAI Ésaías, *Bévezetés* = B. É., *Közönséges história*, I, Debrecen, Szigethy Mihály, 1800, 4.

41 WENZEL, *i. m.*, 243.

42 TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, I–V, X–XII, Pest, Emich Gusztáv, 1852–1857.

43 Wenzel vélhetően széles körben osztott kortársi véleménynek adott hangot a torzóban maradt Teleki-opus jelentőségének kiemelésekor. Érdemes e tekintetben összevetni Kemény Zsigmond 1852-ben papírra vetett gondolataival: „Mutassatok a forradalom előtti korszakból oly nagy történelmi művet, mely a gróf Teleki Józsefével versenyezni tud [...]” KEMÉNY, *i. m.*, 152.

44 TELEKI József, *Előszó* = *i. m.*, I, III–IV, XIV–XV.

45 ANKERSMIT, *Válasz*, *i. m.*, 212–213. Ide sorolhatónak véljük Wenzel elejtett megjegyzését is: „[...] nagyobb közönségünk túlnyomólag történeti művekben [...] nem annyiban az alaposságot, mint egyedül az u. n. szelleműs modort kívánja és szereti”. *I. m.*, 242.

46 SZALAY László, *Előszó* = Sz. L., *Magyarország’ története*, I, Lipcse, Geibel Károly, 1852, V–VI.

(forráskutatásra, valamint külső és belső kritikára) és művészetként⁴⁷ való felfogása a következő évtizedben még mindig olyannyira bevett normatív elgondolásnak számított, hogy Toldy Ferenc 1861/62-es és 1862/63-as egyetemi előadásáiban (szinte szó szerint) újraolvashatjuk, hogy „a történetírás tudomány, és magasabb kifejlésében művészet egyszersmind”⁴⁸

Az idővel mind sikeresebben intézményesülő, immár kiforrott magyar nyelvű szakterminológiára is támaszkodó történettudomány a későbbiek folyamán igyekezett elhatárolni magát a történelmi regényirodalomtól. Egyfelől alacsonyabb, pedagógiai célokra azonban jól használható, tudománynépszerűsítő regiszterbe sorolta,⁴⁹ másfelől a saját kompetenciája mögé szorította.⁵⁰ Az 1860-as évek végétől látszanak a korábban a történetírás és szépliteratúra művelőinek összetett kapcsolatrendszerében uralkodó erőviszonyok mindinkább a visszájukra fordulni. Horváth Mihály 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat első közgyűlésén tartott markánsan történetiségelvű logikára építő⁵¹ megnyitójában egyrészt úgy fogalmazott, hogy „a nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját”,⁵² másrészt pedig, a következő esztendőben, a Kisfaludy Társaság tagjává választásakor előadott és szcientista-pozitivistá ethosztól áthatott székfoglalójában a történetírást az ész, a művészetet viszont a kedély diszciplínájaként aposztrofálva tette kétségtelenné, jóllehet udvarias modorban

47 Szabó Károly sem mulasztja el e vonatkozásban is méltatni az Attila-monográfia szerzőjének kvalitásait: „Nem lehet még ki nem emelnünk a művészi előadás szépségét, mely kellemes folyékony, mintha csak költői művet olvasnánk, e mellett eszmegazdag s olly élethűen eleven, hogy a korszak azon nagyszerű jelenetei, mellyek középpontját a világhódító Attila személye képezi, mintegy szemeknk elé varázsolva látszanak. Ez Thierry előadásának legerősebb oldala, mi őt a művész történetírók, egy Gibbon és Maculay [!] mellé emeli.” SZABÓ Károly, *A fordító előszava* = THIERRY, *Attila, i. m.*, IV.

48 „Tudomány, amennyiben a tényeket kibúvárolván, azokat megállapítja, okaikat, összefüggéseket kifürkészi, s polit[ikai] v[agy] erkölcsi v[agy] mindkét szempontból megbírálja; művészet amennyiben kellő elrendelés s előadás által nem csak az értelmet meggyőzi, az észet kielégíti, hanem a képzelemre és kedélyre, tehát a széppérezésre is hat, s így öszves lelki tehetségeinket öszhangzó működésbe hozza.” Idézi: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és az irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai-Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 359.

49 A történelmi regény első hazai művelői persze jellemzően maguk is eleve ilyen céllal tekintettek saját szerepükre, jóllehet ekkor még nem alá-fölrendeltségi viszonyként értelmezve azt. „A’ történeti regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket ha az író szemei előtt nem tart, minden regény puszta időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelessége jutott, ’s ez: népszerűsíteni a’ történetet.” B. EÖTVÖS József, *Előszó* = B. E. J., *Magyarország 1514^{ben}: Regény*, I, Pest, Hartleben K. Adolf, 1847, V.

50 HITES, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus, i. m.*, 205–206; Uő, „Legkedvenczebb képzeteink se tarthatják fenn magokat”: *Kísérletek a történelem társadalmisítására a 19. század második felében = A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg*, szerk. JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Balassi, 2006, 98–132. A professzionális és népszerű(sítő) történetírás viszonyának alakulásáról napjainkig összefoglalóan vö. STEFAN BERGER, *Professional and Popular Historians: 1800 – 1900 – 2000 = Popular History Now and Then: International Perspectives*, eds. BARBARA KORTE, SYLVIA PALETSCHEK, [transcript], Bielefeld, 2012, 13–29.

51 „A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják [...]. Mert vajjon nem az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye-e a mi összes állapotunk a jelenben? [...] S van-e bármi is jelenünkben, minek gyökérszála nem a letűnt nemzedékek rétegeiben fogamzottak és nőttek nagygyá, hogy örökségünké váljanak?” HORVÁTH Mihály *Beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-ki május 15-kén*, Száz, 1(1867), 5.

52 Uo.

és történeti perspektívából ítélve az előbbi kortárs felsőbbrendűségét.⁵³ A „történetírás művészi oldaláról” értekező, fentebb idézett Csengery Antal viszont még 1874-ben is úgy látta, hogy „a tudomány, s mindenek fölött a történeti tudomány, csak művészi alakban válik valóban nemzeti közkinccsé”.⁵⁴ Mindenesetre bő három évtizeddel az első hazai történészszakmai egyesület létrejötte előtt még látványosan eltérő intézményes és intellektuális képlettel szembesülhetünk történettudomány és írásművészet viszonyrendszerének kapcsán. Ezúttal csak a hazai példánál maradva megállapítható, hogy a programszerű magyar nyelvű tudományos tevékenység létrehozásán fáradozó, frissen létrehozott Tudós Társaság történeti osztályának alapító tagjai között lényegében nem volt történeti szakkérdésekkel foglalkozó tudós. Pontosabban egy lett volna: a tisztéről azonnal lemondó Horvát István, akit viszont részben épp a székében őt követő Bajza József nevezetes 1834-es kritikája⁵⁵ „írt ki” hamarosan a történelmi kérdésekben komolyan vehető hazai tudósok sorából. Horvát intézményes pozícióit persze nem lehetett ekkor már megingatni,⁵⁶ ahogy a kulturális nemzetébredtő (más felfogásban: nemzet-építő) pedagógiai és tudománypolitikai tevékenysége érdemeit sem próbálták életében elvitatni. A magyarság eredetének feltárására irányuló, egyre követhetlenebbé váló munkássága azonban utólag tartósan elfedte még az egyéb területeken tartósan helytállóan bizonyuló, körültekintően megalapozott forráskritikai eredményeit⁵⁷ is.

53 „Korunkban, a tudomány, politika és ipar e kiváló korában, még a képzelet is megtagadta szolgálatát a művészettől: nem mintha csökkent volna erejében; hanem mivel szintén a tudomány és ipar szolgálatába szegődött, s a világegyetemre vonatkozó, színtoly bámulatos mint termékeny elméleteket s géptani csodákat teremtett, melyek képesek átalakítani bolygónkat, belenyulni a teremtés körébe s egy társadalomba fűzni össze a föld minden népét. [...] A művészet saját magunk képmásává, lapossá, polgáriassá lett. [...] a történelem megszűnt halmaza lenni az egymással össze nem függő tényeknek: mert minden jelentékenyebb történetíró tisztének tartja immár nem csak az események okait, hanem a népek szelleme és sorsa fölött uralkodó törvényeket is felkutatni. Nem pusztá történetet írunk immár, hanem az eseményekkel párhuzamosan tanulmányozzuk a történelem bölcséletét is. A tények s események előadása mellett igyekszünk behatolni azok titkos nyomaiba [...] kibetűzni még azon titokteljes törvények működését is, melyek az erkölcsi világ folyamatát vezérlik.” HORVÁTH Mihály, *Miért meddő korunkban a művészet? s a történetírás miért termékenyebb remek művekben?*, A Kisfaludy-társaság Évlapjai, ú. f. (1867/68–1868/69), 1870/4, 482–483, 488. (Kiemelések tőlem: L. L.)

54 CSENGERY Antal, *Előszó = i. m.*, VII.

55 „Horvát’ számos értekezései csaknem mind töredékek ’s készületek, tele nagy ígéretekkel ’s tudományos fenyegetődésekkel; [...] Mi egyéb a’ Rajzolatok című munka, ez a’ hypothesisek’ etymologicohistoricus codexe [...] ígéretetek’ táránál? Mi van ott bebizonyítva? Nem csupán és egyedül azt foglalja e’ munka magában Horvát mit hiszen? ’S kit fog az okokra nem épített pusztá hit meggyőzni? [...] Ha Horvát Istvánnak oly nagy antipathiája vagyon a’ mostani kor’ embereivel, minek szerkezet Tudományos Gyűjteményt, minek áll-ki világ’ piaczára?” BAJZA [József], *Emlékeztető Horvát István’ számára*, *Kritikai Lapok*, 4(1834), 125–126, 133.

56 Horvát 1816-tól lesz múzeumi könyvtárór (majd 1837–1843 között a Magyar Nemzeti Múzeum helyettes igazgatója és – javadalmazás nélküli – tényleges vezetője), miközben 1823-tól haláláig egyetemi oktató (az oklevél-, nemzetség-, pecsét- és címtudomány mellett 1830-tól a magyar nyelv és irodalom, valamint a tollvezetés [*stylus curialis*] helyettes, 1837-től pedig rendes tanára), továbbá 1833–1837 között az első magyar nyelvű, közel negyed évszázadon keresztül fennálló tudományos havilap, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője.

57 Soós István, *Horvát István és a történeti segédtudományok* (Kandidátusi értekezés, kézirat), Bp., 1994, passim.

Meglátásunk szerint Horvát István diszkreditálódása, illetve Horváth Mihály osztatlan szakmai apoteózisa háttérében a témánkhoz szorosan kapcsolható aspektusok, így az általuk használt *nyelv, időbeliség-felfogás* és a választott *tematika cselekményesítése* szintén nem elhanyagolható szerepet játszott, ekként – ha érintőlegesen is – összefüggésbe hozható történelmi regény és nemzeti tárgyú történetírás 19. század közepi kapcsolatával. Ahogy arra irodalomtörténészek felhívták már a figyelmet, Horvát István sohasem volt képes *egységes* narratívába rendezni széttartó adatait, bár ez – etimologizáló módszertanának buktatóitól függetlenül – a téma forrásadottságaiból is következett.⁵⁸ Horváth Mihály, vele szemben és egyelőre bármiféle hivatalos intézményes pozíciótól távol, már legelső munkáiban is nem kis részben *írásmodorával*⁵⁹ nyerte meg az akkor meghonosodó, zömmel még kifejezetten irodalmárok által művelt magyar *nyelvű* kritika rokonszenvét.⁶⁰ Talán Horvát István példájából okulva, talán saját érdeklődéséből fakadóan, elődjével szemben lényegében sohasem merészkedett a nemzeti eredetkérdések, az úgynevezett „őstörténet” ingoványos terepére. E témával kapcsolatban általában szűkszavúan vagy kitérően nyilatkozott, a hagyományos, több mint fél évezredes nemzeti mesternarratívát nyíltan nem kérdőjelezte meg, ha pedig – pályázati kiírás miatt – történetesen bővebben kellett értekeznie a korai magyar történelemről,⁶¹ akkor a művelődés-, társadalom- és gazdaságtörténet

- 58 BORBÉLY Szilárd, *Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs-Bp., Művészetek Háza, 2001, 122; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 247.
- 59 Magyarország-történeti összefoglalójának legelső, iskolai tankönyvnek készült változatát rendkívül kedvező kritika fogadta. „Tanító és nevelő jobb könyvet nem adhat kezdő növendék kezébe. Nem száraz káté ez; hanem színes, lelkes, kisedd kép.” 18' [BAJZA József], *A' magyarok' története, Európába költözésöktől mostanig: A' tanuló ifjuság' számára*, Athenæum: Tudományos, criticaí és szépművészeti folyóirat, 17(1841)/1, 262–263. „Mind a tartalom, mind az írásmód olyan, millyent körülményeink közt csak kívánhatni. [...] bátran ajánlom mind azoknak, kik historiánknak rövid és velős kivonatát olvasni, vagy tanulni, vagy tanítani ohajtják.” STANCSICS [TÁNCICS Mihály], *A magyarok története Európába költözésöktől mostanig*, Literatukai Lapok, 19(1841), 84.
- 60 A Jósika Miklós regényeiről értekező egyik író társ még 1843-ban is úgy látta, hogy sem színvonalas magyar nyelvű történetírásról, sem arra fogékony közönségről nem lehet egyelőre beszélni. „[...] sem történetírók' számával nem dicsekedhetünk, sem vérünknek ollyas fűdves fogékonyágával, melly historiai tanulmányokhoz vonzana. Történetíróink nem tudták-e érdekelni e népet, avvagy, mellyet elfoglal, az értelmiség' alanti fokozata hozza-e ezt magával? megmondani nem tudnók; [...]” PETRICHEVICH-HORVÁTH Lázár, *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában*, Honderű: Szép-irodalmi és Divatlap, 11(1843)/2, 333. Az irodalomkritikusból az 1860-as évektől történészé lett Salamon Ferenc szintén azt emelte ki Jósika egyik fő érdeméeként a Pesti Naplóban 1865 márciusában leközölt retrospektív méltatásában, hogy „A történelmi regények az ő fellépte óta divatosá lettek, s nemcsak a regény emelkedett magasabb fokra általok, hanem maga történetírásunk, mely épen ezen időben meddő volt, midőn a latin nyelv kiment a használatból, s a magyar történetírás csak keveset mutathatott fel. [...] A múlt iránti érzék és érdekeltség fölkeltségéért mindig hálával fog tartozni a tudomány a költészetnek, bármí sokban különbözék is.” SALAMON Ferenc, *Báró Jósika Miklós (Nekrológ) = S. F., Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin-társulat, 1907, II, 494–495.
- 61 HORVÁTH Mihály, *Párhuzam az Európába költözökő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. A Magyar Akademia által MDCCCLVI-ban Marczibányi-intézetbeli jutalommal koszorúzott MDCCCXXXV-dik évi dolgozat = H. M., Kisebb történelmi munkái*, Pest, 1868, Ráth Mór, I, 1–146.

szempontjából és összehasonlító perspektívában vizsgálta a kérdést, gondosan kerül-
ni igyekezték mindeközben az eredetkérdések szövevényes útvesztőit. Horvátnak
„szerencséje” volt abban is, hogy száműzetésben élve kimaradhatott a vitából, amely
közvetlenül Világos után a hazai tudományos közbeszéd fókuszába került és messzire
gyűrűzött, s amely a magyarok eredetéről folyt a (fél)illegálisba szorult Magyar
Tudományos Akadémia akkori fórumának hasábjain.⁶² Ezzel szoros összefüggésben
áll az a tény, hogy a Horvát István-féle, aprólékos és interdiszciplináris forráskutatá-
sokat igénylő, de nehezen követhető és narratív szempontból töredékes koncepció, a
magyar mint ősnép egyre kevésbé volt képes azonos „hullámhosszra” kerülni a kor-
társi befogadói elvárásokkal. Ennek *statikus* történetiségképe ellenében Horváth
Mihály a belső kifejlés és külső hatások dialektikus kölcsönviszonya mentén időben
egyre tökéletesül, ezáltal a jövőre messzemenően nyitott magyar nemzet történeti
nagybeszélésének⁶³ egyik legfőbb mestereként tudott kanonizálódni. Olyannyira,
hogy a nemzet történelmének szentelt magnum opusát a hazai regényirodalom leg-
főbb prominense, Jókai is a második legfontosabb írásműként tartotta számon még
1893-ban⁶⁴ is. Toldy Ferenc másodelnök pedig kifejezetten „történeti művész” mivoltá-
ban üdvözölte őt a Kisfaludy Társaság nevében és tagjai sorában, mint akinek mű-
vei „a történetek művészi elrendelése, a színezet élénksége s a jellemek tartása által
a képzelmet elfoglalják, a belőlök szóló eszmék a politikai értelmet fejtik, a szívben
az erény és hazafiúi kötelesség érzéseit gerjesztik és hevítik, s ekkép a szépművészet
műveivel rokon hatást közvetítenek: oktatnak, nemesítenek, gyönyörködtetnek”.⁶⁵
Jósika 1859-ben íródott szavait idézve Horváth Mihály történeti oeuvre-jében tehát
ténylegesen összhangba került a „haladás” és „a nemzetiség mindig mélyebb meg-

62 Itt csak utalni tudunk rá, hogy a lap szerkesztői között kirobbant polémia egy idő után már a humán és reál tudományok egyenrangúsága, valamint az előbbieket vélelmezett káros társadalmi következményei körül forgott, kiindulópontját azonban kifejezetten a magyar etnogenezis kutatásának/kutatathóságának problematikája szolgáltatta. Vö. SZONTAGH Gusztáv, *A magyarok eredete: Tájékoztató*, Új Magyar Muzeum, 1(1850)/2, 81–93; Uő, *Tudomány, magyar tudós*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/7, 377–390; Uő, *Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/12, 663–695; TOLDY Ferenc, *A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt*, Új Magyar Muzeum, 1(1850)/1, 36–49; Uő, *Tudomány, magyar tudós: Értekező levél Szontagh Gusztávhoz*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/9, 469–486; WENZEL Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről: Szontagh Gusztáv ebbeli értekezésére vonatkozóan*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/6, 305–329; 1851/8, 431–457; 1851/9, 486–499. A vita tudománytörténeti értékeléséről legújában lásd MESTER Béla, *Vita a magyarok őstörténetéről Világos után = Magyar őstörténet: Tudomány és hagyományörzés*, szerk. SUDÁR Balázs et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 349–358.

63 Megfelelve tehát a magyar nyelvű irodalomkritika által az 1840-es évek elején a történetírással szemben támasztott legfőbb társadalmi elvárásnak: „[...] míg jó krónikáink nem lesznek, míg multakból a jelent s őseinkből magunkat ismerni nem tanultuk: addig hiában minden haladni vágy: a határköveket mellőztük el, melyek szerint kellene tájékozni jövőnket.” PETRICHEVICH-HORVÁTH, *i. m.*, 333.

64 A Hét című folyóirat 168. számának (4[1893]/12, 183–184) azon körkérdésére válaszolva, hogy „Az egyetemes, minden irodalmi ágat magában foglaló világirodalom melyik hét könyve az, mely igen tisztelt urannak mindenkifelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökre megválni volna kénytelen?” – Ipolyi Arnold *Magyar mythológiája* után – a második helyen Horváth Mihály magyar történelmét nevezte meg Jókai akként, mint amit feltétlenül megemlennie „egy esetleges vizözöntől”.

65 HORVÁTH, *Miért meddő...? i. m.*, 472.

gyökerezése”, amelynek köszönhetően kortársai – a reformkor óta legalábbis – a „legmiveltebb nemzetek színvonalára emelkedést” remélték.⁶⁶

Milyen és mekkora szerepe volt az „irálynak és művészi alakításnak” (más szóval a történelmi regényirodalomból átemelt prózapoétikai eljárások történetiségelvű értelemkonstituáló szerepének) és a történelmi intuíciónak (tehát a történelmi eszme kortársak számára befogadhatóvá tett, forrásalapú cselekményesítésének)?⁶⁷ Mindazok, akik a saját hivatásuk nevében nyilvánultak meg 1865 táján a szakmai fórumok előtt és orgánumok lapjain, ezt a felgyorsuló intézményesülés és a történetírást nyilvánvaló kihívások elé állító szcientista elvárások fényében már célszerűnek tartották ha nem is teljességgel tagadni, de legalább nyomatékosan relativizálni.

66 Horváth maga ezt az alábbiképp fogalmazta meg általános érvennyel a fentebb említett szakmai alapítófórum előtt tartott megnyitőbeszédében: „Magában a nemzetiségek különféleségében leghatékonyabb rugója rejlik a haladásnak. Miként az egyéneket, úgy a népeket is a jellem és tulajdonságok különfélesége ösztönzi leghatalmasabban a versenyre, mely a haladásnak multhatatlan feltétele.” HORVÁTH *Beszéde a történelmi...*, i. m., 5.

67 Ahogy azt a műfaj sajátosságáról szólva már Eötvös József is kifejtette „mennyeiben a' regény a' történet körébe vág, azaz vagy mult századok' általános viszonyaival foglalkodik, vagy történeti személyiségeket léptet fel: az író ne képzelő tehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykoru kutatókból lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett.” B. EÖTVÖS J., i. m., V–VI.